

Tazbir, Janusz

Dwa memoriały ariańskie z archiwów czeskich

Przegląd Historyczny 49/1, 121-131

1958

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JANUSZ TAZBIR

Dwa memoriały ariańskie z archiwów szwedzkich

Niezwłocznie po uchwaleniu 20 lipca 1658 r. edyktu banicyjnego bracia polscy rozpoczęli starania o jego anulowanie. Z jednej strony zwracali się arianie do szlachty, odwołując się do jej solidarności stanowej i strasząc ją wszechwładzą kleru, równą potęgą hiszpańskiej inkwizycji. Z drugiej zaś strony wszczęli zabiegi dyplomatyczne na zeewnątrz państwa, apelując do uczestniczących w wojnie potęg protestanckich. Wydany w chwili toczących się działań wojennych edykt mógł zostać, jak się spodziewali, unieważniony w kończących je rokowaniach pokojowych. Bracia polscy występują z prośbą o podjęcie odpowiednich starań do posłów holenderskich, elektora brandenburskiego, a przede wszystkim do dyplomatów szwedzkich¹.

Głównymi oświadcznikami sprawy ariańskiej są przebywający na emigracji w Szczecinie Stanisław Lubieniecki i Jonasz Szlichtyng. Obok Chrystiana Stegmana opuścili oni wraz z wojskami szwedzkimi w sierpniu 1657 r. Kraków, *ut id obtinerent apud Regem Sveciae, ut Unitarii Christiani qui eius praesidio gaudebant, in tractatibus cum Rege Regnoque Poloniae amnestiae includerentur*². Wydanie edyktu banicji podniosło oczywiście wagę ich misji ustalając jako jej główny cel anulowanie przez kongres pokojowy tego aktu.

Postulat powyższy obszernie motywuje sporządzony 24 kwietnia 1659 r. memoriał St. Lubienieckiego. Był on przeznaczony dla króla i dyplomatów szwedzkich. Obok nich na kongresie w Oliwie w sprawie dysydentów interweniują u posłów polskich także i przedstawiciele stanów holenderskich³.

Wszystkie te zabiegi spotykają się jednak z niepowodzeniem. Strona polska stanowczo przeciwstawia się anulowaniu edyktu banicji, a z arty-

¹ J. Tazbir, *Nietolerancja wyznaniowa i wygnanie arian, Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660 t. I*, Warszawa 1957, s. 283—290.

² Z życiorysu St. Lubienieckiego zamieszczonego we wstępie do jego *Historia Reformationis Polonicae*, Freistadt 1685, f. 3^v.

³ Por. *Acta pacis olivensis (inedita)*, wyd. J. G. Boehmius, Vratislaviae 1753, t. 1, s. 91, 248—249, 253—254; t. II, s. 136, 247—248. O zabiegach dyplomatycznych braci polskich w związku z kongresem w Oliwie por. także W. Kochowski, *Annalium Poloniae climacter secundus*, Cracoviae 1688, s. 427 i G. Lengnich, *Geschichte der preussischen Lande königlich-polnischen Antheils unter der Regierung Johannis Casimiri*, Dantzig 1734, s. 266.

kułów amnestycznych, gwarantujących dysydentom przebaczenie i swobodę praktyk religijnych, bracia polscy zostają wykluczeni.

Jednak w tej sytuacji Lubieniecki wraz z Jonaszem Szlichtyngiem nie tracą całkowicie nadziei. Licząc na osobiste wstawiennictwo posłów szwedzkich u rządu Rzeczypospolitej przygotowują oni 13 marca 1661 r. dla delegowanych do Polski barona Stena Bielkego i Andrzeja Gyldenklau nowy memoriał w sprawie arian.

Oba te memoriały publikuje się po raz pierwszy według rękopisu K 30 (format in 4°) Biblioteki Uniwersyteckiej w Upsali. Dotarła do nich już ekspedycja naukowa Akademii Umiejętności w lipcu 1911 r., która w swoim sprawozdaniu podała ogólny opis obu dokumentów⁴. Sprawozdanie do Polski mikrofilmu wymienionego rękopisu zawdzięczamy stارانiom ekspedycji naukowej Instytutu Historii PAN w osobach prof. dra M. Małowista i k. n. A. Mączaka, która przebywała w Szwecji w marcu—kwietniu 1955 roku⁵.

1. MEMORIALE IN CAUSA FRATRUM UNITARIORUM

Szczecin, 24 IV 1659

Upsala, Universitetsbibliotek, rkps K 30, f. 65-66^c.

1

Constat orbi populares nostros Polonos Romano Pontifici addictos, in extrema Reip. necessitate, sub protectionem S.R.Mtis Regnique Sueciae iurata fide concessisse, cum que ad idem faciendum sicut alios a Romano Pontifice dissidentes, sic et nos, qui dicimur Unitarii, necessario secum traxissent, ipsi mutato deinceps erga S.R.Mtem Sueciae animo, sibi quidem ignoverunt, nos autem ob eiusdem facti societatem modis omnibus persecuti sunt, foederibus inter sese ad extirpandos omnes, quos putant, haereticos, et in primis Unitarios (quos ipsi Arianos ad invidiam augendam communiter appellitant) initis.

2

Hinc edicta publice sunt proposita, quibus vitam nostram, coniugum ac liberorum nostrorum caedibus omnium ac inprimis rusticae plebi, bona omnia direptioni exposuerunt:¹ quibus promulgatis secuta est omnium

⁴ E. Barwiński, A. Birkenmajer, J. Łoś, *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków 1914, s. 152.

⁵ Wraz z innymi mikrofilmami stanowiącymi owoc naukowy tej wyprawy znajduje się on obecnie w AGAD w Warszawie.

¹ Bona omnia direptioni exposuerunt — na przełomie 1655 i 1656 r. partyzantka antyszwedzka na Podgórzu (w której było wielu chłopów), kierowana przez zawodowych oficerów i szlachtę dokonała licznych napadów na tamtejsze dwory arikańskie. Wiele z nich doszczętnie zrabowano, raniąc lub zabijając ich właścicieli. Wystąpienia te były w dużym stopniu spowodowane odpowiednią agitacją kleru tłumaczącego w antyarikańskim sensie manifesty Jana Kazimierza wydane przeciwko Szwedom (por. J. Tazbir, op. cit., s. 264—266).

nostrum, quo quisque poterat, praeceps fuga. Nam qui non poterant effugere, miserabiliter trucidati, bonisque direptis periere.

3

Eorum autem qui effugerant, alii alio evasere, quosdam etiam cum nullus alius iis pateret exitus sicarii ferve insequentes intra proxima suecica praesidia computere.

4

Unde tanto maius odium adversus Unitarios exarsit quod cum aliter non possent, vitam servassent suorum beneficio.

5

Et quia ipsos tollere non poterant, possessiones eorum relictas invasere, impetratis super eas a S. R. Mte Poloniae iuris, ut vocant, caduci donationibus.

6

Denique eo processit speciatim adversus Unitarios odium, ut in nuperis Comitibus² legem Jagellonicam³ olim adversus Hussitas et alios, quos Romana Ecclesia⁴ [A n n o 1424]^a haereticos ducit, conditam, postmodum autem Confoederationibus Ordinum⁴, ac iuramentis Regum, [A n n o 1573]^a communique libertate, quae omnes in religione dissentientes (nempe Pontificios, Graecos, Evagaelicos Augustane et Reformatae confessionis⁵, et nos qui vulgo Ariani dicimur) pari iure complexa est, penitus abolitum ex Orco et ab inferis per summam publicae libertatis oppressionem, adversus Unitarios revocarint, quamvis Unitarii ab ipso legis istius antiquatae initio in perpetuo usu et exercitio suae religionis non minus quam alii Evangelici fuerint, et minor Ecclesia⁶ aliorum Evangelicorum respectu appellarentur, et semper partem civium seu nobilium, imo et senatorum Regni constiterint; ac Remp. per varia officia una cum

a—*Dopisane na marginesie.*

² In nuperis comitiis — to jest na sejmie 1658 r., który w dniu 20 lipca uchwalił edykt banicji arian.

³ Legem Jagellonicam — jak wynika z daty na marginesie chodzi tu nie o antyheretycką konfederację nowokorczyńską (z 1438 r.), lecz o statut wieluński wymierzony głównie przeciwko husytom. Za sprzyjanie herezji ustanawiał on najsurowsze kary (do śmierci włącznie), a podejrzanych o nią oddawał pod sąd duchowny, którego wyroki miały wykonywać władze świeckie. Powody, dla których reakcja katolicka w swej walce z protestantami na to właśnie rozporządzenie powoływała się, przekonywająco ustalił M. Wajsblum, „Ex registro arianismi“, „Szkice z dziejów upadku protestantyzmu w Małopolsce“, Kraków 1937—1948, s. 77—79.

⁴ Confoederationibus Ordinum — konfederacja warszawska 1573 r. zabezpieczająca swobodny rozwój wszystkich odłamów reformacji została potwierdzona w artykułach henrykowskich, a następnie przeszła do paktów konwentów.

⁵ Pontificios, Graecos, Evangelicos Augustanae et Reformatae confessionis — papieżników (katolików), wyznania greckiego (prawosławnych), protestantów wyznania augsburskiego (luteranów) i reformowanego (kalwinów).

⁶ Minor Ecclesia — zbór mniejszy (nazwa kościoła ariańskiego w przeciwieństwie do zboru większego — kalwińskiego).

aliis administraverint, inque ipsa legis istius antiquatione non postremam partem egerint, quod peculiari libello⁷ demonstratum exhibimus.

7

Cum igitur ob datam S. R. Mti Regnoque Sueciae fidem in tanta inciderimus incommoda, obsidiones, famem, mille calamitates multi toleraverimus, non paucos nostratium diversis in locis crudelissima morte, quosdam et infami furca necatos, quamvis nobilissimo genere ortos, amiserimus, aliqui etiam cum praesidiis S. R. Mtis, patria excesserimus, et in ditiones S. R. Mtis concesserimus, cumque vicissim S. R. Mtas Regnumque Sueciae in protectionem ac patrocinium suum nos susceperit merito ad S. R. Mtem tanquam ad Patronum et Protectorem Nostrum Clementissimum confugimus, ut in tractatibus pacis non generali tantum aemnestia saluti et incolumitati nostrae prospicere, sed imprimis abrogationem et annihilationem legis istius procurare dignetur. Tanto magis quod lex ista libertati communi (qua omnes ab Ecclesia Romana dissentientes continentur) et Reip. Polonae statui plane praeiudicet. In quo nulli civium quidquam liberum erit, si ea, quae ad conscientiam et religionem cuiusque pertinent, libera non erunt. Et si tot cives ac nobiles cum coniugibus et liberis sub haereseos aliquo praetextu licebit opprimere, quid erit, quod ubi potentioribus libebit non liceat? Non ibi consistunt exempla unde coeperunt, sed quamlibet in tenuem recepta tramitem, latissime evagandi sibi viam faciunt et ubi semel recto deerratum est, in praeceps perveniunt. Si lex ista in Unitariis, tanquam hydra, vitam receperit, ubi Unitarios consumpserit, haud dubie in Evangelicos rabiem suam convertet his consumptis, sub praetextu haereseos, parcet nemini, nec unquam liber Reip. status in tuto erit.

8

Deinde suppliciter petimus, ut quibuscunque bona aliqua ob fidem S. R. Mti Regnoque Sueciae datam et servatam, adempta et ablata sunt, iisdem, aut eorum coniugibus ac liberis et successoribus per tractatus pacis restituantur, et modus ineatur, quo sine ulla delatione quisque quod suum erat certo et de facto recipiat, tuto et quiete possideat, deturque actio in eos, qui bona illa acceptis a Rege donatariis litteris non per solitam iuris viam sed per vim occuparunt.

9

Speciatim vero cum Jonas Schlingius ob solam confessionem Unitariam, contra patriae leges et libertatem publicam damnatus⁸ et posses-

⁷ *Peculiari libello* — rozprawę taką istotnie napisał sam Lubieniecki pt. „*Vindictiae pro Unitariorum in Polonia religionis libertate*“. Została ona jednak opublikowana przez Sandusa dopiero po śmierci autora (*Bibliotheca Antitrinitariorum, Freistadt 1684, s. 265—266*).

⁸ Jonas Schlichtingius ... publicam damnatus — 11 maja 1647 r. Jonasza Szlichtynga (1562—1661) za opublikowanie książki „*Wyznanie wiary zborów tych, które się w Polsce chrystyjańskim tytułem pieczętują*“ (zawierającej wykład ideologii ariańskiej) skazano na karę śmierci i konfiskatę dóbr. Wyrok wydano zaocznie, gdyż Szlichtyng przezośnie nie stawił się na sąd. Równocześnie nakazano zamknięcie wszystkich szkół i drukarni ariańskich.

sionibus ac bonis suis omnibus mulctatus et eversus sit, et idem ille in hac tanta sua calamitate sub praesidium et protectionem S. R. Mtis confugerit, et a S. R. Mte susceptus, S. R. Mtis diplomate munitus fuerit⁹, et deinde cum S. R. Mti praesidio Cracovia excesserit, atque etiam nunc sub patrocinio S. R. Mtis in ditionibus S. Mtis vivat¹⁰, et filium insuper ob datam et servatam S. R. Mti fidem crudeli supplicio peremptum amiserit¹¹, demississime orat, ut per clementissimam S. R. Mtis protectionem in integrum restituatur, et bona sua recuperet. Accedit, quod cum et alter filius¹² eandem ob causam ab adversariis interceptus esset, coniunx eiusdem¹³ Jonae Schlichtingii, et mater intercepti filli, ut eum atroci morte redimeret, bonis et possessionibus suis per contractum iniquissime extortum, cedere sit coacta¹⁴, quem itidem contractum per tractatus pacis rescindi et annihilari, humillime petit. Neque dubitat, quin S. R. Mtas multorum aliorum exemplis quos similiter in patria inique oppressos maxima sua Regnique Suecorum cum gloria conservavit, sui quoque clementissime conservati exemplum sit additura. Tanto magis quod publicae salutis plurimum intersit, damnationem hanc Jonae Schlichtingii tolli et aboleri, cum eam adversarii pro exemplo habeant, exemplum autem pro regula et lege¹⁵, ad quam et alios, quos haereticos ducunt, eidem damnationi subiiciunt. Quod providentes Evangelici et Unitarii, qui tum in comitiis illis aderant, qua senatores, qua terrarum legati, cum potentiae cleri damnationem hanc totis viribus et insolita episcoporum frequentia procurantis, resistere non possent adversus eam sub

⁹ S. Mtis diplomate munitus fuerit — podczas audiencji udzielonej 25 października 1655 r. delegacji arian polskich przez Karola Gustawa, król szwedzki zgodził się (na prośbę syna Jonasza — Krzysztofa Szlichtynga) wydać jego ojcu gwarantację (por. J. Tazbir, op. cit., s. 262).

¹⁰ In ditionibus S. Mtis vivat — opuściwszy Kraków wraz z wojskami szwedzkimi Jonasz Szlichtyng (po przejściowym pobycie na Śląsku) udał się do Szczecina, gdzie spotkał się ze Stanisławem Lubienieckim.

¹¹ Filium amiserit — najprawdopodobniej chodzi tu o Krzysztofa Szlichtynga, którego losy nie są nam znane. Z innych bowiem synów Jonasza Paweł żył jeszcze w r. 1687, Jan (służący pod wodzą Jeremiego Wiśniowieckiego) zginął w niewoli tatarskiej, a o noszącym imię ojca Jonaszu jest mowa w następnym zdaniu (por. W. Dworzaczek, „Szlichtyngowie w Polsce“, Warszawa 1938, s. 40).

¹² Et alter filius — chodzi tu o syna Jonasza Szlichtynga również Jonasza, którego w styczniu 1658 roku dotkliwie pobił a potem uwięził Andrzej Stojowski (por. W. Dworzaczek, op. cit., s. 40—42).

¹³ Coniunx eiusdem — Anna Szlichtyngowa, córka Jana Lubienieckiego również arianina, którą Jonasz zaślubił w roku 1620.

¹⁴ Cedere sit coacta — aby wykupić syna z niewoli Stojowskiego (który odgrażał się: „jeśli ze mną nie uczynisz zgody syna z świata zgladzę, bo jest w moich rękach“) Anna zapłaciła 6000 okupu oraz zrzekła się swoich praw do Lusławic, które tenże Stojowski „violenter najechał i przez lat dwie trzymał i pustoszył“. O całym tym zajściu dowiadujemy się z protestacji Jonasza Szlichtynga wniesionej 30 września 1658 r. do grodu poznańskiego (WAP Poznań, Rel. Posn. 182 i f. 17) przedrukowanej u Dworzaczka (op. cit., s. 40—42).

¹⁵ Exemplum autem pro regula et lege — uporczywe starania o unieważnienie wyroku na Szlichtynga miało więc nie tylko osobisty aspekt — obrony wybitnego przywódcy ariańskiego. Chodziło tu bowiem o anulowanie prawa likwidującego ariańskie szkoły i drukarnie, a także o skasowanie prejudykatu prawnego pozwalającego na karanie śmiercią i konfiskatę dóbr za publikowanie dzieł sprzecznych z nauką kościoła panującego.

manifestationis nomine protestati sunt,¹⁶ quae protestatio publicis etiam actis inserta est.

Signatum Stetini d. 14/24 Aprilis 1659

Jonas Schlichtingius
Stanislaus Lubieniecicus¹⁷

2. MEMORIALE NOVISSIMUM IN CAUSA FRATRUM UNITARIORUM QUI ARIANI VULGO VOCANTUR

Kopenhaga, 13 III 1661

Upsala, Universitetsbibliotek, rkps K 30, f. 70—71.

Illustrissimis et Excellentissimis Dominis

D. Stenoni Bielke¹⁸ Libero Baroni etc. S. R. M. et Regni Sueciae
Senatori et D. Andreae Gùldenclavio¹⁹ Eiusd. S. R. M. Consiliario

Status et

per Pomeraniam Praesidi,
ad Aulam Polonicam Legatis Extraordinariis
exhibitum et commendatum

¹⁶ Protestati sunt — protestacja w sprawie Szlichtynga nie jest nam znana. Brak też o niej wzmianek w innych źródłach arianskich. Jedynie w rękopisie 527 Biblioteki Miejskiej w Rotterdamie (dawniej remonstrantów) spotykamy wiadomość, iż „Artykuły z przednich Wojewoictw Krakowskiego, Sędomirskiego, Lubelskiego, Wołyńskiego bety za P. Szlichtyngiem“ (tamże f. 641 — list Krzysztofa Lubienieckiego z 11 maja 1647). Wzmianka ta jednak nie mówi nic o wniesionej do akt protestacji. Ostatnie natomiast wspólne wystąpienie posłów arianskich i kalwińskich, to złożona 1 maja 1638 protestacja przeciw wyrokowi wypędzającemu braci polskich z Rakowa. Stanisław Lubieniecki pisze o niej w swej „Vindiciae pro Unitariorum“ (s. 278) w słowach niemalże identycznych z użytymi w memoriale, nie wspominając tamże nic o jakiejś protestacji w sprawie Szlichtynga. Być może więc, iż autorzy memoriału wprowadzają rozmyślnie w błąd władze szwedzkie, chcąc podkopać ważność fatalnego dla arian edyktu (por. poprzedni przypis).

¹⁷ Stanislaus Lubieniecicus — tzw. młodszy (1623—1675), syn Krzysztofa Lubienieckiego, ministra rakowskiego, wybitny pisarz arianski, jeden z przywódców braci polskich w XVII wieku. Po studiach w Rakowie i Kislelinie przebywał przez pewien czas w Holandii. Powróciwszy do kraju został ministrem w Siedliskach, a następnie w Czarkowie. W obawie przed napadami (por. przyp. 1) schronił się 6 kwietnia 1656 r. do okupowanego przez Szwedów Krakowa. 30 września 1657 r. wraz z wojskami szwedzkimi opuścił Kraków. 7 października 1657 r. przybył do Szczecina, następnie przebywał kolejno w Wolgąście, Stralsundzie, Kopenhadze i Hamburgu oraz w związku z rokowaniami w Elblągu i Oliwie. Zmarł w Hamburgu, podobno otruty przez przeciwników.

¹⁸ Sten Bielke — (1624—1684), baron, dyplomata szwedzki. Od r. 1657 radca dworu i admirał, brał udział w rokowaniach z Austrią, Brandenburgią, Niderlandami i Danią. Z powodu tych ostatnich przebywał w r. 1660 w Kopenhadze, gdzie być może odwiedził go St. Lubieniecki. W roku 1661 Bielke (wraz z Gùldenklau) był istotnie z poselstwem w Polsce. 30 maja 1661 r. przujął go na pierwszej audjencji Jan Kazimierz, z 1 sierpnia 1661 r. pochodzi jego ostatni raport z Polski, w sierpniu powrócił więc już prawdopodobnie do Szwecji (por. L. Bittner, L. Gross, „Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)“ t. I, (1648—1715), Berlin 1936, s. 495).

¹⁹ Andreae Gùldenclavio — właściwie Anders Gylldenklau (1602—1665) dyplomata szwedzki, od r. 1657 radca dworu i gubernator Pomorza Zach. i Ruonii z rządnienia Karola Gustawa. Brał udział m. in. w rokowaniach w Elblągu (1659)

I. Videt totus Christianus orbis, quam enormi iniuria in libera Rep. cives a civibus, pares a paribus affecti simus, dum ab inferis revocato Statuto Jagellonico foederibus et legibus publicis antiquato subiecti, bonis et fortunis, et quod maius est, libertate (quam toto non venditur auro) exuti, patria communi eiecti, acerbam exilii sortem, tempore hiemali et duro, toleramus: illi vero qui in Hungaria novas sedes quaerebant, etiam reliqua fortunarum parte ab hominibus avaris et flagitiosis spoliati,²⁰ stipem mendicare coguntur.

II. Videt etiam orbis, nos in tantam miseriam et calamitatem coniectos esse ex occasione imo et causa belli suetici, cum non tantum illo durante Statutum Jagiellonicum legibus comitialibus 1658 et 1659 is nos reasumptum sit, sed propter fidem S. R. Mti et Regno Sueciae cum tota Rep. iuratam constanter servatam, et magno fortunarum sanguinisque impendio sancitam. Quid itaque aequitati, quid et iustitiae convenientius erat, quam in instrumento pacis Borussiacae²¹ per amnestiae legem leges belli tempore latas, et quidem Evangelicis perniciosas (apertum enim est, quod Statutum illud Jagiellonis convellat confoederationis Regni quibus innititur omnium ab Ecclesia Romana dissidentium libertas, et petat nominatim fratres Bohemicae confessionis²² quibus cum fratres Augustanae et Helveticae confessionis²³ per Consensum Sendomiriensem 1570 iuncti sunt)²⁴ abrogare et annihilare.

III. Institi ego quidem apud Illustrissimos et Excellentissimos Dominos Legatos Sueticos non tantum ante tractatus dictae pacis, sed et in illis ipsis, et tum ore tum calamo iura nostra cum reliquis ab Ecclesia Romana dissidentibus communia, confoederationibus Regni (quas maiores nostri eiusdem religionis Christianae Unitariae, quae vulgo Ariana vocatur, confessores una cum aliis regni civibus, ut et leges comitiales, dum nuntios terrestres agerent, sanxerunt, et secundum eas ius in tribunalibus Regni dixerunt, et publica per Regnum et provincias officia in toga et sago, quin et dignitates senatorias gesserunt, quod omnibus constat, et a me circa tractatus dictus deducium est) innixa, firmiter probavi, eaque nobis

---

i w Oliwie (1660) jako członek szwedzkiej delegacji na kongres pokojowy. W r. 1661 posłował do Polski (wraz z S. Bielke — por. poprzedni przypis). W tymże roku zdymisjonowany.

²⁰ Ab hominibus avaris et flagitiosis spoliati — podczas swej wędrówki do Siedmiogrodu bracia polscy zostali w komitacie Marmaros napadnięci i ograbieni przez podobno podmówione wojska cesarskie, co sprawiło, iż część arian zrzęgnowała z dalszej drogi (por. J. Tazbir, op. cit., s. 297).

²¹ In instrumenta pacis Borussiacae — punkt 3 traktatu welawskiego (zawartego 19 września 1657 r. pomiędzy Rzeczpospolitą a elektorem) istotnie zapowiadał zupełną amnestię dla adherentów Prus Książęcych, a kasując wydane podczas toczącej się wojny na ich niekorzyść prawa gwarantował im zwrot skonfiskowanych dóbr „non obstantibus quibusvis donationibus, a quocunque vel quovis titulo factis“ (Codex diplomaticus Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae, wyd. M. Dogiel, t. IV, Vilnae, s. 487).

²² Fratres Bohemicae confessionis — wyznanie braci czeskich, przybyłych do Rzeczypospolitej w wyniku dwóch dużych emigracji (w r. 1548 i po bitwie pod Białą Górą) w dużym stopniu spolonizowanych.

²³ Helveticae confessionis — wyznania helweckiego, kalwinów.

²⁴ Per Consensum Sendomiriensem 1570 iuncti sunt — tzw. zgoda sandomierska z 1570 r. zawarta pomiędzy kalwinami, luteranami i braćmi czeskimi miała na celu przeciwdziałanie wzrastającemu naporowi reakcji katolickiej. Arian z niej wyłączono.

propter fideliter servatam (quamvis sine patriae ulliusve noxa) Sueticam protectionem, quod vel subiuncta constitutio conventus Sendcm'riensis constitutionis ccmitialis contra nos latae matrix, docet, eripi, et quidem ita, ut statutum contra nos reassumptum certissimam et inevitabilem ruinam Evangelicis omnibus aequae nobiscum haereseos ab Ecclesia Romana damnatis, et toties ut notum est, contra fidem et libertatem publicam insigni cum iurum iactura nunc et antea afflictis, adferat, ad oculum demonstraverim.

IV. Sed nihil aliud obtinui, quam generalem amnestiae cautionem et declarationem publici iuris factam. Quae ad nos in eum saltim statum, quo ante bellum gavisi sumus, restituendos sufficere possent, si malevoli communi libertati inhiantes, aequitatis et vel iustitiae rationem habere vellent. Quod quia facere detrectant, ipsa necessitas nos cogit, ut ad S. R. Mtem et Coronam Sueciae nominatim confugiamus. Id quod ego nomine Fratrum meorum summopere afflictorum per supplices literas²⁵ Stralsundo²⁶ m. sept. anni praeteriti, et Hafniae²⁷ m. ian. anni praesentis, feci decenter.

V. Tanto magis cum malevoli non tantum ipsi avitas leges et pristina iura nostra legemque generalis amnestiae et declarationem Illustrissimorum et Excellentissimorum Dominorum Legatorum Sueticorum²⁸ eludant, sed et nos ab iisdem in tractatibus pacis desertos, excludos et elusos esse publice crimentur, ac leges regni art. de amnistia § 2²⁹ avitam dissidentium libertatem firmantes, de legibus durante bello latis contra amnestiae naturam, aequitatem et ipsam rationem, sed et contra libertatem Evangelicorum et Suetiae partis mentem et declarationem arroganter interpretentur.

VI. Cum igitur praedicti Illustrissimi et Excellentissimi Domini Legati Suetici in tractatibus dictae pacis mihi promiserint, id quod tum in

²⁵ Per supplices literas — z korespondencji Lubienieckiego z władzami szwedzkimi w sprawie arian znamy jedynie jego listy do A. Gyldenklau pochodzące z pierwszej połowy 1661 r. (Upsala Universitetsbibliotek, rkps k. 30 f. 86 nn).

²⁶ Stralsundo — w latach 1648—1815 Stralsund pozostawał w posiadaniu Szwecji.

²⁷ Hafnia — łacińska nazwa Kopenhagi.

²⁸ Declarationem ... Legatorum Sueticorum — wydana 31 maja 1660 r. przez delegatów szwedzkich na kongres w Oliwie stanowiła niejako komentarz do artykułu o amnestii uchwalonego na tym kongresie (por. przypis następny). Deklaracja podkreślała, iż ogólne przebaczenie obejmuje także dysydentów i mają być oni traktowani „secundum leges Regni, sicut ante hoc bellum observatum fuit”. To ostatnie zdanie arianie próbowali interpretować w sensie anulującym edykt banicji, choć pozostałe sformułowania deklaracji nie stwarzały do tego żadnych podstaw.

²⁹ Art. de amnistia § 2 — brzmi on jak następuje: „Hac generali Amnestia gaudeant omnes et singuli, cuiuscunque status, conditionis et Religionis fuerint, ut et omnes Communitates, quae ab utrinque partes hostiles secutae sunt, aut in hostilem possessionem devenerunt. Nec ullis hoc bellum praeiudicio et noxae sit, in suis Iuribus, Privilegiis ac Consuetudinibus generalibus et specialibus, tam in Ecclesiasticis quam in Civilibus Profanisve, quibus ante hoc bellum gavisi sunt, sed iis in totum fruantur, secundum leges Regni: Nec ullis communitatibus aut privatis actio, ratione adhaesionis hosti, intentabitur, ita ut nemini liceat alicui negotium facessere ratione illius adhaesionis hostilis, aut eam exprobare” (Acta pacis olivensis, wyd. J. G. Boehmius, t. II, Vratislaviae 1763, s. 158).

rem nostram et omnium dissidentium ab Ecclesia Romana secundum animi sententiam caveri non poterat, debuisse in tractatione foederis cum Corona Poloniae, pensari. Ideo obnixè Excellentias Vestras rogo, ut hoc effectui dare benigne velint. Et ita quidem ut protestatio vel declaratio nomine S. R. Mtis et Regnis Sueciae hisce formalibus fiat: cum praeiudicio generalis amnestiae et libertatis Evangelicorum leges tempore belli Suetici latas et Statutum Jagellonicum de haereticis, perniciosum Evangelicis reassumentes in executionem deductas esse, et nec posse, nec debere eos qui Ariani vulgo vocantur, avitis iuribus suis et beneficio amnestiae generalis per leges tempore belli, quocunque praetextu latas, privari. Tum ut in instantibus comitiis leges illae tempore belli latae expressa constitutione (quod in Polonia non est novum) abrogentur.

VII. Facile Excellentiae Vestrae pro singulari sua aequitate et prudentia excusabunt, nec se, nec Coronam Sueciae religionis nostrae nastrocinium suscipere, nec alienis negotiis curiose se immiscere, nec aliquid novum et insolens, ad suam existimationem ratione protectionis et aequae transactionis et ad Evangelicorum pristinam libertatem conservandam non pertinens postulare, vel in fidem alienam inquirere velle, et satis constare ab Ecclesia Romana non solos Arianos, sed et Lutheranos et Calvinianos pro haereticis haberi (nam et in comitiis Partzoviensibus Anno 1564 Stanislaus Hosius cardinalis episcopus Varmiensis sententiam de nobis omnibus ferens, non tantum dixit, tam esse anathema, tam ethnicum et publicanum, qui Ecclesiam in paucis quam qui in multis non audiat, sicut tam mergatur, qui palmo aquae quam qui abysso maris contegitur, sed et, si insanire liberet, prius Lutheranos et Calvinianos, quam Arianos regno esse pellendos iudicavit)³⁰. Sed id tantum agi ex puncto de amnestia generali sacrosancte, ut et totum instrumentum pacis, servando, ut omnia in eum statum, in quo ante bellum fuerunt, reducantur et leges pendente bello latae, et quidem libertatem Evangelicorum per reassumptionem Statuti Jagellonici plane subruentes, et antiquum Reip. statum convertentes, antiquentur: atque ad id praestandum Coronam Sueciae multis de causis iustis obligari.

VIII. Satis enim apertum est Evangelicis quoque inevitabilem ruinam per leges illas praeparatam esse, cum et tunc cum illae in comitiis ferrentur. Anno scilicet 1658 in transactione cum Cosacis facta per expressum Lutherani et Calviniani bis exclusi sint³¹ ab aequalitate liber-

³⁰ Regno esse pellendos iudicavit — istotnie kiedy kalwini na sejmie parczowskim w 1564 r. wznowili starania o wydanie dekretu wypędzającego arian, St. Hożjusz przeciwstawił się temu. Jak podkreślał, należałoby wygnać wszystkich protestantów, sami zaś antytrynitarze są herezją mniej niebezpieczną niż wywołujący bunt i zamieszki luteranie czy kalwini (por. O. Halecki, „Zgoda sandomierska 1570 r.,” Warszawa 1915, s. 86).

³¹ Exclusi sint — zawarta 6 września 1658 r. ugoda hadziacka dopuszczała istnienie w przyszlým W. Ks. Ruskim dwóch tylko równouprawnionych religii: „greckiej” i katolickiej. W punkcie zaś mówiącym o Akademii Kijowskiej zastrzegano, aby w niej „żadnych sekt ariańskich, kalwińskich, luterskich profesorów, mistrzów i studentów nie było, więc aby między studentami i żakami żadnej okazyj do zwady nie było” (por. J. Jerlicz, „Latopisiec albo Kroniczka” t. II, Warszawa 1853, s. 21).

tatis, et Anno 1659 ita declaratae sint, quod a rigore illius Statuti Jagellonici isti solum excipi debeant,³² qui se in gremium Ecclesiae (non Lutheranae vel Calvinianae, sed tantum) Romanae contulerint.

IX. Accedit denique, quod ut antea Evangelici variis et enormibus iniuriis affecti sint, ita et nunc pendente bello proxime praeterito adempta sint et sublata templa exercitio confessionis Augustanae destinata, vel sacra inhibita, ut Weschoviae, Bojanoviae, Jutrossini³³ et alibi; et post conclusos tractatus Borussiacos tumultus Cracoviae in festo Ascensionis in Evangelicos excitatus sit; qui eos urbe exegit, fortunas eorum hausit et nobili Evangelico Domino Zelenski³⁴ mortem atrocissimam³⁵ attulit; tandem in tribunali Lublinensi nuper admodum mercatorum evangelicorum uxores,³⁶ quae antea confessionem Unitariam, quae Ariana vulgo dicitur, postea vero Augustanam cum maritis sequebantur, ad poenas Statuto illo Jagellonico in Arianis vulgo dictis reassumpto, de haereticis sancitas damnatae sint, nisi religionem Pontificiam amplecterentur. Propter quod illi Evangelici mercatores urbe excedere et fuga sibi consulere necesse habebant.

X. Quae omnia docent in causa Arianorum vulgo dictorum sublata esse communis libertatis fundamentum.³⁷ (confoederationis inquam Regni et leges de pace dissidentium in religione, quas nec nominari in instrumento pacis Domini Legati Polonici volebant) ut tandem totum illud

³² Excipi debeant — na sejmie 1659 r. wyłączono od banicji tylko tych arian, którzy przyjmą katolicyzm, odierając im możliwość przejścia na jedno z wyznań protestanckich, czego poprzednio nie zastrzeżono (por. Volumina legum t. IV, s. 272).

³³ Weschoviae, Bojanoviae, Jutrossini — memoriał wymienia tu zbory luteranckie w Wielkopolsce. Mimo zniszczeń wojennych zbór w Jutrosinie (woj. kaliskie, pow. pyzdrowski) istniał do roku 1719, a zbory w Bojanowie Nowym (woj. poznańskie, pow. rawicki) — stanowiącym w XVII i XVIII w. centrum polskiego luteranizmu — i Wschowie (woj. poznańskie) przetrwały upadek kontrreformacji.

³⁴ Domino Zelenski — 6 maja 1660 r. w święto Wniebowstąpienia Pańskiego (a więc zgodnie z tradycją „pogromów heretyckich”) miał miejsce w Krakowie tumult religijny zorganizowany głównie przez studentów Akademii Krakowskiej, podczas którego zamordowali oni szlachcica Samuela z Brzezia Żeleńskiego, członka wielce dla krakowskiego zboru kalwińskiego zasłużonej rodziny (por. J. Łukasiewicz, „Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce”, Poznań 1853, s. 421).

³⁵ Mortem atrocissimam — przejeżdżającego promem Żeleńskiego „dognano, pociaskami z promu z koniem w Wisłę wwalono, utopiono sromotnie i żałośnie” (Biblioteka Miejska w Rotterdamie rkps 527, f. 586). W innym współczesnym źródle czytamy, iż student Żeleńskiego „bez wszelkiej przyczyny tylko dla tego, że Ewangelik, w Wisłę wpuściwszy, broniąc z obu stron wypłynięcia i kamieniami rzucając, utopili” (rkps 36 z Arch. Syn. Ewangelickiego w Warszawie, f. 18 a, obecnie zaginiony, cyt. wg Wajsbluma, op. cit., s. 192).

³⁶ Mercatorum evangelicorum uxores — sprawę tę omawia także Lubieniecki w swym liście do A. Gyldenklau z 28 maja 1661 r. napisanym z Kopenhagi (Upsala, Universitetsbibliotek, K 30 f. 100 i 100^v). Nie udało się niestety ustalić nazwisk tych kobiet.

³⁷ Esse communis libertatis fundamentum — w swych wystąpieniach publicystycznych i dyplomatycznych arianie konsekwentnie podkreślają, że ich walka o anulowanie edyktu banicji ma duże znaczenie dla dalszych losów protestantów w Polsce. Jej niepowodzenie oznacza bowiem stopniową likwidację swobód wyznaniowych luteranów i kalwinów.

aureae libertatis pulcherrimum aedificium corruat et omnes Evangelicos opprimat, quin et civili libertate (cuius illa religionis libertas est maximum experimentum) attrita et converso Reip. statu magnum praeiudicium vicinis regnis et rebus publicis praesertim quae cum Corona Poloniae tractatus aliquos iniverunt, afferat.

Datam Hafniae d. 3/13 Martii Anno 1661

Stanislaus Lubienietzki
de Lubienietz mp.